



УДК 94:341.485](477)«1929/1933»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.21>

## ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО ПРОДОВОЛЬЧОГО ПОСТАЧАННЯ УКРАЇНСЬКИХ РОБІТНИКІВ У 1929–1933 РОКАХ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКОВА)

Ніколаюк Тетяна,

кандидатка історичних наук, доцентка,  
завідувачка кафедри культури і соціально-гуманітарних дисциплін  
Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури  
ORCID ID: 0000-0001-5133-4033

У статті досліджується матеріальне становище українських робітників (на матеріалах міста Харкова) під час сталінського комуністичного штурму, доводиться, що внаслідок економічної кризи погіршилося продуктове забезпечення працівників за картками й у громадських їдальнях. Авторка пропонує розглянути нестачу продовольства та прояви голоду серед робітників Харкова та загалом в Українській Соціалістичній Радянській Республіці в першій половині 1930-х років як наслідок здійснення штурмових методів комуністичного будівництва та примусового вилучення в селян хліба методом продрозверстки. Вилучений у селян хліб потрапляв за кордон. Валюта, отримана від продажу зерна, використовувалася для зведення новобудов першої п'ятирічки. Фінансування величезних капіталовкладень держава здійснювала завдяки випуску додаткової кількості грошей, не забезпечених товарами, що спричинило інфляцію і, як наслідок, економічну кризу. Унаслідок інфляції зросли ціни на вільному ринку. В умовах здійснення примусових хлібозаготівель і економічної кризи в державі не вистачало хліба для нормального продуктового забезпечення міських працівників, навіть у столиці Української Соціалістичної Радянської Республіки, тому вона запровадила централізований розподіл продуктів, а потім поступово зняла із централізованого постачання низку категорій робітників. Як свідчать архівні дані та спогади іноземців, така політика радянського керівництва призвела до поступового погіршення продовольчого забезпечення працівників і членів їхніх родин, а впродовж 1932–1933 років – до проявів канібалізму, масових крадіжок на підприємствах харчової промисловості, а також до численних випадків смерті від голоду та хвороб великої кількості харків'ян.

**Ключові слова:** комуністичний штурм, карткова система нормованого постачання товарів, продуктове забезпечення робітників Харкова за виробничо-класовим принципом, громадське харчування.

### Nikolaiuk Tetiana. Policy of the soviet state regarding food supply of Ukrainian workers in 1929–1933 (on the example of Kharkiv)

The article examines the material situation of Ukrainian workers (based on the materials of the city Kharkiv) during Stalin's communist assault, and it is proved that as a result of the economic crisis, the food security of workers by cards and in public canteens worsened. The author proposes to consider the lack of food and manifestations of hunger among the workers of Kharkiv and in general in the USSR in the first half of the 1930's because of the communist assault and the forced seizure of bread from the peasants by the method of prodrosverstka. Bread seized from peasants went abroad. The currency received from the sale of grain was used for the construction of new buildings of the first five-year plan. Financing of huge capital investments was carried out by the state at the expense of issuing an additional amount of money, not backed by goods, which caused inflation and, as a result, an economic crisis. Because of inflation, prices on the free market have increased. In the conditions of forced bread harvesting and the economic crisis, the state did not have enough bread for the normal food supply of urban workers, even in the capital of the USSR, so it introduced centralized distribution of products, and then gradually removed a number of categories of workers from centralized supply.

According to archival data and memories of foreigners, this policy of the Soviet leadership led to a gradual deterioration of the food supply of workers and members of their families, and during 1932–1933 to manifestations of cannibalism, mass thefts at food industry enterprises, as well as to numerous cases of death from hunger and diseases of a large number of Kharkiv residents.

**Key words:** Communist assault, card system of normalized supply of goods, product provision of workers on production-class principle, catering.

Нестача продовольства та голод серед робітників в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (далі – УСРР) упродовж 1929–1933 рр. були наслідками здійснення штурмових методів комуністичного будівництва, метою якого партійні ідеологи оголосили проведення в найкоротший термін модернізації країни. Ці методи характеризувалася гіпертрофованою централізацією управління промисловістю, переходом до інфляційного випуску паперових грошей, заборонаю вільної торгівлі, запровадженням карткової системи постачання міського населення. Насильницька колективізація знищувала



селянські господарства та створювала малопродуктивні колгоспи, які не задовольняли продовольчі потреби міського населення [1, с. 142].

Саме на прикладі робітників різних галузей харківської промисловості зручно простежити стан їхнього продовольчого постачання впродовж 1929–1932 рр. і Голодомору 1932–1933 рр., оскільки в цей період Харків перетворився на великий центр важкої, машинобудівної, транспортної, легкої, харчової та кустарної промисловості. Також Харків мав статус столиці радянської України, а з 9 лютого 1932 р. став центром новоствореної Харківської області [2, с. 336–406].

Водночас із «підхльостуванням економіки» в умовах нестачі продуктів держава відмовилася годувати всіх і організувала харчове постачання лише для робітників, яких уважала найбільш важливими. Тому для гарантованого забезпечення міських працівників продовольством із 1 березня за рішенням політбюро ЦК РКП(б) від 14 лютого 1929 р. запроваджувалося централізоване постачання продуктами за картками, які давали право на придбання обмеженої кількості хліба (потім і інших продуктів) за низькими цінами.

Із січня 1930 р. порядок постачання став єдиним, за суворо витриманим виробничо-класовим принципом і диференціацією робітників за професіями. Усі працівники промислових підприємств Харкова були занесені до списків – особливого, першого, другого та третього. В особливий і в перший списки входили робітники важкої промисловості, у другий – сільськогосподарського машинобудування та харчової промисловості, у третій – легкої та місцевої промисловості. За особливим і першим списками робітників забезпечували першочергово та в обов'язковому порядку, за другим і третім – за залишковим принципом. Остаточне оформлення всесоюзної карткової системи завершилося в 1931 р., коли масовий голод став реальною перспективою, а картки були запроваджені в усій країні.

Продукти в державні магазини Харкова, як загалом у всій Україні, завозила та реалізовувала спеціально створена організація – робітничий кооператив (робкооп). Керівництво робкоопів, не маючи запасів продовольчих товарів, не раз практикувало видачу хліба тільки робітникам промислових союзів, а членів непромислових союзів і безробітних узагалі не забезпечувало хлібом. Суттєво вирізнялося лише привілейоване постачання державою ударників і кадрових робітників [3, с. 9].

Уже у другому кварталі 1929 р. в Харківському окрузі цукор видавали згідно з веснінними нормами [4, арк. 43]. На початку 1930 р. у Харкові були зменшені норми постачання – м'ясом на 20%, маслом – на 19,5%, а в деяких пунктах міста зовсім припинили видачу цукру [5, арк. 239].

В умовах економічної кризи радянські керівники у вересні 1930 р. оголосили про перенесення початку господарського року з 1 жовтня на 1 січня, таким чином утворили так званий «штурмовий квартал», виконання завдань якого передбачалося здійснити за допомогою ударної праці. Наслідки відсутності економічного заохочення праці виявилися швидко, і виконання планів «штурмового кварталу» у найважливіших галузях були провалені [6, с. 310–311]. Тому радянське керівництво з 1 березня 1931 р. зняло з державного постачання робітників 18-ти міст УСРР [3, с. 10]. За умов дефіциту продуктів влада заощаджувала кошти на системі соціального страхування, примушуючи членів малозабезпечених родин робітників жебракувати, красти або помирати з голоду. Водночас держава-комуна продовжувала експортувати зерно з України. Так, за 1-е півріччя 1931 р. вивезли за кордон 4 880 тис. пудів пшениці і 7 320 тис. пудів жита [7, арк. 62–63].

За умов насування економічної катастрофи держава розпочала хлібозаготівлі з урожаю 1931 р., які тривали до весни 1932 р. та поглинули майже весь урожай і спричинили голод на селі. Це негативно позначилося на стані продовольчого постачання робітників, тому наприкінці 1931 р. нестача хліба прирєкла на голод у містах УСРР мільйон осіб [8, с. 80].

На початку 1932 р. голод серед мешканців міст посилювався внаслідок провалу хлібозаготівель, які здійснювалися методом продрозверстки. У першому кварталі 1932 р. різниця між виділеним для України хлібом і необхідним для централізованого постачання робітників становила 61 489 тон, через що голодувало вже 1 млн 46 100 осіб [9, арк. 18–21]. Так, згідно з архівними даними, у багатонаселеному столичному Харкові 27 червня 1932 р. запасів борошна залишалося лише на 1 день [10, арк. 146].

Для вирішення штучно створеної продовольчої кризи держава здійснила низку заходів. У січні 1932 р. в містах УСРР з'явилися магазини «Торгсин» (торгівля-синдикат), приймальні пункти яких обмінювали побутове золото населення на дефіцитне продовольство за невисокою ціною. Один із мешканців Харкова згадував: *«Я сам віддав у 1932 р. в Харкові в цю організацію своє і дружини два вінчальні перстні за 32 кг пшона. Ці перстні в золотій царській валюті оцінювалися в 10 карбованців, а пшона 32 кг (теж у золотій валюті) – у 3 карбованці 20 копійок»* [11, с. 126].

Про жахливий стан продовольчого постачання робітників у тодішній столиці УСРР повідомляли іноземні дипломати. Наприклад, віцеконсул Італії в Харкові С. Граденіго у травні 1932 р. доповідав:



«<...> Черги людей, які чекають за розподілом хліба, стали безкінечними <...> Жебраки на вулицях більше не хочуть брати грошей, бо не можуть купити хліба <...>» [12, с. 95–96].

Не маючи змоги отримати продовольчі товари у робкоопі, робітники вимушені були йти на ринок і купувати харчові продукти за високими ринковими цінами. У 1932 р. С. Граденіго повідомляв: «*Курка на харківському ринку коштувала 30–40 рублів, пуд несіяного борошна – 200–220 рублів, а іноді доходило до 300 рублів <...> Цукор-пудра, змішаний зі всяким брудом – 10–12 рублів за кг*» [12, с. 95–96]. Згідно з підрахунками, середньомісячна зарплата робітника промисловості УСРР становила лише 115 рублів, тобто в 5 разів менше прожиткового мінімуму (розрахованого за державними цінами на товари) [8, с. 81]. Отже, як свідчив С. Граденіго в листопаді 1932 р., «*щоб прожити, працювати мусять усі, якщо є змога – чоловік, дружина, діти*» [12, с. 114].

22 жовтня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) відрядило до УСРР надзвичайну хлібозаготівельну комісію під керівництвом В. Молотова. Комісія наклала арешт на засипане зерно та почала конфіскацію всіх фондів, насінневого також. Зрив хлібозаготівель примусив керівництво УСРР з 1 грудня 1932 р. знову обмежити продовольче постачання всіх містян, зокрема й у Харкові, та зменшити норму хліба, що видавався за картками, зняти з постачання кустарів, зменшити фонд громадського харчування на 15%, додавати 13–15% борошна ячменю та кукурудзи до білого хліба [13, арк. 75].

На початку 1933 р. Й. Сталін оголосив про дострокове виконання першої п'ятирічки – за 4 роки і 3 місяці (тобто до кінця 1932 р.). Офіційні дані про результати виконання першої п'ятирічки були сфальсифіковані [14, арк. 1, 32]. Намагаючись ліквідувати наслідки економічної катастрофи, у січні 1933 р. держава завдала удару по українському селянству, конфіскувавши всі без винятку продовольчі запаси в селянських домівках. Тоталітарна влада здійснила масштабний злочин, який спричинив Голодомор у селах і позбавив продовольства великою маси людей у містах [15, арк. 127].

Водночас із зменшенням контингенту робітників, які забезпечувались дешевими продуктами за картками, згідно з наказом державних органів була погіршена якість випеченого хліба. Із січня 1933 р. у хлібне тісто почали включати велику кількість домішок із кукурудзяного (до 70%) та ячмінного (до 65%) борошна [3, с. 15]. Неякісні хлібні продукти, які одержували робітники, викликали голод і хвороби [16, арк. 117].

Про величезну кількість мертвих людей у 1933 р. на вулицях Харкова повідомляли своїм урядам іноземні дипломати. Наприклад, італійський консул С. Граденіго доповідав, що у столичному Харкові «*уранці 21 травня 1933 р. на базарі мертві лежали звалені, мов купи ганчір'я, у багні та людських екскрементах <...> Їх було тридцять. Уранці 23 числа я нарахував їх 51. Дитина смоктала молоко із груді мертвої матері, обличчя її було сірого кольору <...>*» [12, с. 161]. Іноді, щоби врятуватися від голодної смерті, мешканці прикордонних сіл і містечок Харківщини намагалися отримати дозвіл на виїзд за межі України в Російську Федерацію, щоб там дістати продукти для своїх родин. Вони свідчили: «*У Росії не було голодівки, а в нас голодівка була <...>*» [11, с. 127].

Голод спричинив шалену епідемію інфекційних хвороб у промислових містах України. Причому рік за роком спостерігалось зростання епідемічних захворювань серед мешканців міст. Наприклад, у 1932 р. в Харкові в порівнянні з 1928 р. кількість хвороб, характерних для воєнних років (черевного та висипного тифу), зросла відповідно у 5,6 і у 36 разів [3, с. 15]. Як відзначав С. Граденіго, у липні 1933 р. під час цих епідемій українським лікарям заборонили ставити справжні діагнози та збирати дані про кількість загиблих від голоду [12, с. 184].

Як згадував один із містян Харкова М. Козка, «*навесні 1933 р. по всіх вулицях Харкова лежало багато померлих від голоду людей. Вони лежали під огорожами і над річкою Журавлівкою. <...> на Кінній площі лежала пухла від голоду жінка, її живу точили черви <...> Вона плакала і просила лікарської допомоги, якої їй ніхто не дав*» [17, с. 149]. Ці дані підтверджував С. Граденіго, який повідомляв про стійке зростання смертності серед мешканців Харкова впродовж 1933 р.: «*Улітку в Харкові щоночі забирають до 200 трупів, померлих на вулиці від голоду. Опухлих вивозять товарним потягом у поля і залишають їх за 50–60 км від міста, щоб ніхто не бачив, як вони там помирають <...>*» [17, с. 17]. У грудні 1933 р. смертність харків'ян стала жахливою, щоденно становила вже по 300 померлих від тифу і голоду людей [12, с. 214].

Через нестачу продовольчих товарів і голодування величезних мас міського населення в січні 1933 р. ЦК КП(б)У наказав завезти в українські магазини держторгівлі комерційні товари та вино, а у фабрично-заводські райони республіки позачергово відвантажити комерційний цукор [18, арк. 197–198]. Для цього, наприклад, у Харкові в січні 1933 р. в державних магазинах наказали збільшити час торгівлі комерційним цукром [19, арк. 120].



З березня 1933 р. у столичному Харкові, як і в багатьох інших голодуючих українських містах, був запроваджений вільний продаж хліба та м'яса за комерційними цінами. 1 кг житнього хліба коштував 1 крб 50 коп., біла булка (400 г) – 2 крб за штуку, здобна булка (100 г) – 1 крб за штуку, яловичина 1-го сорту – 10 крб за кг., свинина 1-го сорту – 15 крб за кг, копчена ковбаса – 27 крб за кг, свинячий рулет – 30 крб за кг [20, арк. 9, 54, 67, 69, 70, 100].

Водночас держава підвищила ціни на нормований хліб – на житній із 8,8 коп. у 1931 р. до 25 коп. за 1 кг у 1933 р. (тобто втричі), на пшеничний із 13,9 коп. до 60 коп. за 1 кг (тобто в 4 рази) [6, с. 53]. Тобто комерційна ціна хліба (1 крб 50 коп.) була в 5 разів вища, ніж державна (25 коп.). Тому не дивно, що працівники Харкова та члени їхніх родин масово голодували, не маючи можливості купувати продовольство за високими комерційними цінами. Це призвело до скупчення великої кількості харків'ян біля державних хлібних крамниць, біля яких із квітня 1933 р. почалися заворушення в чергах, і міліція вимушена була застосувати арешти [12, с. 143].

Нестача їжі призвела до високої смертності серед містян. Так, лише за 1933 р. від голоду в Харкові загинуло щонайменше 100 тисяч осіб, з яких 36–56 тисяч були дітьми [21, с. 367–368]. Водночас у магазинах «Торгсин» продовжувалося активне пограбування голодуючих людей під час обміну продовольства на дорогоцінності. С. Граденіго згадував: *«У січні 1933 р. у вірменських пекарів, котрі купували борошно у крамниці Торгсину, <...> вилучили загалом 320 мішків борошна, за яке їм заплатили по 30 паперових копійок, тоді як їм воно обійшлося по 30 золотих копійок»* [12, с. 129]. Уже в липні 1933 р. 1 кг хліба зі смаком гіпсу, що був виготовлений із грубо змеленого жита і від якого тхнуло пліснявою, у Торгсині продавали за ціною 21 золота копійка [12, с. 188]. Загалом за 1933 р. Всеукраїнська контора «Торгсин» дала державі 8,5 т золота, тобто п'яту частину всесоюзної кількості [22, с. 171].

Не рятувала робітників від голоду і створена для них система громадського харчування, у якій також були запроваджені картки. За картками всі обіди розподілялися за категоріями, виходячи з вартості та складу страв (м'ясні та пісні), а також із якості праці людей («ударні» та звичайні). Споживання м'ясної їжі держава зробила винагородою за ударну працю, запровадивши м'ясний раціон лише в «ударні обіди». Як повідомляв С. Граденіго з Харкова в 1932 р., *«<...> про м'ясо, ковбаси тощо вже місяцями й навіть мови нема. Люди буквально перетворилися на скелети <...>»* [12, с. 216–220].

Голодування робітників спричиняла також висока ціна обідів у заводських їдальнях. Якість обідів у громадських їдальнях завжди була низькою. У Харкові, наприклад, у ціну обідів включали вартість зіпсованих продуктів [23, арк. 151]. У 1933 р. на багатьох підприємствах України, зокрема й на харківських, робітники одержували обіди вже без хліба, жирів, круп і м'яса [15, арк. 52].

Голод штовхав робітників і членів їхніх родин на жебрацтво та крадіжки. Особливо ці явища почастишали на підприємствах харчової промисловості. У Харкові в 1933 р. лише за один день на прохідній маргаринового заводу затримали 17 робітниць, які для приховування крадіжки від охорони розмазували маргарин по волоссю [24, арк. 9–10; 25, арк. 21; 26, арк. 189]. У містечку Сахновщина на Харківщині солдати НКВД, які охороняли зерносовища, били та придушували дітей, які намагалися підібрати з пилуки зернини, що впали з мішків [17, с. 238]. Як повідомляв італійський консул С. Граденіго в червні 1933 р., *«населення вмирає <...> Юрби жінок, дітей, чоловіків, які роззираються за якоюсь поживою, змушені шукати серед щонайогидніших покидьків те, що нагадує їм їжу. Годиться солома, кора дерев, листя, навіть екскременти, і ніхто не може сподіватися на допомогу чи хоча б співчуття від своїх ближніх та держави»* [12, с. 169].

У ці роки в українських містах поширилися також випадки канібалізму. Іноземні дипломати в 1933 р. повідомляли свої уряди про масове вживання мешканцями Харкова в їжу людського м'яса: *«З дітей роблять м'ясо, яким начиняють ковбаси, а дорослі стають худобою на забій <...> Тут, у Харкові, був арештований кухар на фабриці електричних апаратів, коли було виявлено і підтверджено, що він продавав людське м'ясо»* [12, с. 126]. Лише в червні 1933 р. в Харківських судах відбулося приблизно триста судових справ над канібалами [12, с. 173]. а в серпні того ж року в місті почали знаходити трупи померлих від голоду та тифу людей, у яких було помічено масове видалення печінки. Після того, як міліції вдалося спіймати декого з так званих «хірургів», вони зізнавалися, що з людської печінки готували начинку для пиріжків, які потім зранку продавали на ринку [12, с. 190].

На основі архівних документів та мемуарних матеріалів авторкою доведено, що на початку 30-х рр. ХХ ст. уряд тоталітарної держави внаслідок економічної кризи був неспроможний забезпечити промислових працівників і їх утриманців продуктами харчування ні на виробництві, ні поза ним. Це призвело спочатку до погіршення продовольчого забезпечення, а згодом і до смерті від голоду великої кількості містян. На прикладі Харкова ми маємо докази масового злочину, влаштованого сталінським тоталітарним режимом проти українського народу. На думку авторки, ці факти, беззаперечно, будуть сприяти подальшому світовому визнанню Голодомору геноцидом української нації.



## Література:

1. Кульчицький С. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. Київ, 1975. 175 с.
2. Державний архів Харківської області. Путівник (рукопис) / авт.-упоряд. : Л. Молот та ін. Харків, 2008. 1022 с.
3. Ніколаюк Т. Продовольче становище в містах УСРР під час «комуністичного штурму» 1929–1932 рр. *Український історичний журнал*. Київ, 2020. Число 6. С. 4–20.
4. Державний архів Харківської області. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 52. 74 арк.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. № Р-2. Оп. 5. Спр. 1354. 819 арк.
6. Ніколаюк Т. Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості України (1929–1938 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Острог, 1999. 337 с.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 213. 126 арк.
8. Нечаєва Т. Економічні стимули мотивації праці робітників України в 1929–1932 рр. *Український історичний журнал*. Київ, 1998. № 5. С. 75–86.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5464. 104 арк.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5455. 162 арк.
11. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні / авт. кол. : І. Юхновський (кер.) та ін. Київ, 2008. 1000 с.
12. Листи з Харкова: Голод в Україні та на Північному Кавказі у повідомленнях італійських дипломатів: 1932–1933 рр. / упор. А. Граціозі. Харків, 2007. 256 с.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5272. 170 арк.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6234. 124 арк.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6377. 206 арк.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. 221 арк.
17. Злочин. Документальне наукове видання / упор. Петро Кардаш. Київ, 2007. 560 с.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 238. 209 арк.
19. Державний архів Харківської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 55. 140 арк.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6381. 106 арк.
21. Геноцид в Україні 1932–1933 рр.: за матеріалами кримінальної справи № 475 / НАН України ; Ін-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М.С. Грушевського ; Ін-т нац. пам'яті ; Служба безпеки України ; упоряд. : М. Герасименко, В. Удовиченко. Київ, 2014. 560 с.
22. Марочко В. Діяльність торгсинівської системи міста Києва. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвідомчий збірник наукових праць. Київ, 2008, 18. С. 163–175.
23. Державний архів Харківської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 138. 210 арк.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6211. 60 арк.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6229. 91 арк.
26. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6274. 201 арк.